

סימן י

תפילת תשלומין

א. מחלוקת הראשונים בדין השוכח יעלה ויבוא במנחה של ראש חודש

סוגיית הגמרא בדין תפילת תשלומין

נאמר בגמרא (ברכות כו ע"ב): "תנו רבנן: טעה ולא התפלל מנחה בערב שבת, מתפלל בליל שבת שתיים; טעה ולא התפלל מנחה בשבת, מתפלל במוצאי שבת שתיים של חול, מבדיל בראשונה ואינו מבדיל בשניה, ואם הבדיל בשניה ולא הבדיל בראשונה – שניה עלתה לו, ראשונה לא עלתה לו. למימרא דכיון דלא אבדיל בקמייתא כמאן דלא צלי דמי ומהדרינן ליה, ורמינהו: טעה ולא הזכיר גבורות גשמים בתחיית המתים ושאלה בברכת השנים, מחזירין אותו; הבדלה בחונן הדעת, אין מחזירין אותו, מפני שיכול לאומרה על הכוס. קשיא, ע"כ. ולכאורה יש ליישב את הקושיה אם נאמר שהסיבה שאדם אינו יוצא ידי חובה בתפילה שלא אמר בה הבדלה אינה עצם זה שלא אמר הבדלה בתפילה, אלא העובדה שהוא ייעד את התפילה לתשלומין. וממילא הוא פגע בעיקר מהותה של התפילה. אבל כשהוא מתכוון שהתפילה הזאת תהיה מיועדת לתפילת החובה שלו, אלא שהוא שוכח הבדלה, זו כבר אינה פגיעה מהותית בתפילה, ולכן אינו חוזר.

הראשונים מחלקים בין הקדמת תשלומין להשמטת איזכור

וכך נראה שהבין הר"ף (ברכות יח ע"א), דהביא את דברי הגמרא והוסיף: "ואם לא הבדיל בראשונה והבדיל בשניה, שניה עלתה לו ראשונה לא עלתה לו; דמיבעי ליה לאקדומי תפלת חובת שעתיה ברישא, וכיון דלא אבדיל בקמייתא ואבדיל בבתרייתא, גלי אדעתיה דהא בתרייתא היא חובת שעתיה. הלכך בעי למיהדר צלויי אחריתי, כדי לאקדומי חובת שעתיה ברישא. ואי אבדיל בתרוייהו, ואע"ג דלא מיבעיא ליה למעבד הכי, לא מחייב לאהדורי. ואי נמי לא אבדיל בחדא

מנייהו, לא מהדרינן ליה, דתניא: טעה ולא הזכיר גבורת גשמים בתחיית המתים ושאלה בברכת השנים מחזירין אותו, הבדלה בחונן הדעת אין מחזירין אותו, מפני שיכול לאומרה על הכוס, "עכ"ל. ונראה לכאורה שהבין כנ"ל, שהעדר הבדלה אינו פוגע בעיקר מהותה של התפילה, אבל הקדמת התשלומין לחובה פוגעת בעיקר מהותה. וכן נראה מדברי הרמב"ם (הל' תפילה פ"י ה"ו): "אם לא הבדיל בראשונה והבדיל בשניה, חוזר ומתפלל תפלה שלישית, מפני שהראשונה לא עלתה לו, מפני שהקדימה לתפלה שהיא תפילת ערבית", הרי שהסיבה שלא עלתה לו היא שהקדים את הנדבה לחובה, ולא שהחסיר הבדלה בחונן הדעת. וכן כתב להדיא הרשב"א (שם ד"ה ואם): "ואיכא למימר דהוי טעמא דכיון דאבדיל בשניה גלי דעתיה דראשונה צלי אדעתא דתשלומין ושנה משום חובתו ולא אבעי ליה לאקדומי תשלומין לשל חובת היום, והלכך שניה עלתה לו משום חובתו אלא שצריך לחזור ולהתפלל שלישית משום תשלומין ורואין את הראשונה כמי שאינה כדי שלא תקדם של תשלומין לשל חובת היום", עכ"ל. וכן כתבו הרא"ה (ד"ה ואם הבדיל), הרא"ש (פ"ד סי' ב, ובתוספותיו שם ד"ה מפני) והמאירי (שם ד"ה שכח)¹.

מחלוקת הראשונים אם משלימים במוצאי ר"ח כששכח יעלה ויבוא במנחה

והנה, הראשונים נחלקו אם יש להתפלל תפילת תשלומין במקרה ששכח יעלה ויבוא במנחה של ראש חודש והתשלומין אמורים להיות בערבית של מוצאי ראש חודש, שבה כבר לא שייך להזכיר יעלה ויבוא. בתוס' רבינו יהודה שירליאון² (שם ד"ה טעה) איתא: "אומר רבי³ שאם שכח אדם ולא התפלל יעלה ויבא במנחה, לא יתפלל במוצאי ראש חודש שתיים; דכיון שלא יחזור של ראש חודש, למה יחזור

1. אמנם בספר הנר (לר' זכריה אגמאתי, בן דורו של הרמב"ם; ברכות שם) מובאת גרסה אחרת לגמרי בדברי הגמרא: "ערבית ראשונה לא עלתה במקום מנחה וחייב להתפלל. והוינן בה אמאי לא עלתה לו, תהוי ראשונה של שבת שנייה של מוצאי שבת. ואהדרינן אם נאמר יצא ידי חובתו כי האי גונא, יבואו בני אדם לומר: בדין הוא דלא איבעי ליה לצלווי תרי זמני, ועל כן התפלל זה זו השנייה, והצריכו לה משום שלא הבדיל בראשונה. ודווקא בדשכח אבל במזיד לא ועליו נאמר (קהלת א, טו): 'מעות לא יוכל' וגו'", ע"כ. וכן מובאת גרסה זו בדק"ס (אות ט).

2. רבינו יהודה שירליאון היה מתלמידיו המובהקים של ר"י הזקן. היה רבו של הא"ז שהיה רבו של המהר"ם רבו של הרא"ש. לקמן (עמ' שעה) יובאו גם דברי הרא"ש בעניין זה, ויתבאר שהם מתאימים לדברי הר"י שירליאון במקורם. קובץ תוספותיו של רבינו יהודה קדום לתוס' שלפנינו, והתוס' שלפנינו מבוססות עליו. בעבר יוחס חיבור זה בטעות לרבי יהודה החסיד.

3. דהיינו ר"י הזקן. וכן הובאו הדברים בסמ"ג (עשין יט) בשם ר"י הזקן.

ויתפלל", והובאו דבריו גם בתוס' (שם ד"ה טעה), וז"ל: "כתב רבינו יהודה: אם טעה ולא הזכיר ר"ח במנחה לא יתפלל עוד בלילה, דלמה יתפלל עוד, הרי כבר התפלל כל תפילת המנחה מבעוד יום לבד ר"ח שלא הזכיר; אם כן אין מרויח כלום אם יחזור ויתפלל במוצאי ר"ח – הרי לא יזכיר עוד תפילת ר"ח, וי"ח כבר התפלל", עכ"ל. וכן נקטו המאירי (כו ע"ב ד"ה שכח) והרשב"ץ (ברכות שם ד"ה וכתבו). לעומת זאת תר"י (יח ע"א ד"ה טעה) הביא את הדעה הזו ולאחריה את דעת חכמי פרובינצא שחלקו על זה, וז"ל: "אבל חכמי פרובינצא ז"ל אומרים דכיון שבאותה תפלה לא יצא ידי חיוב, שלא התפלל אותם כדינה כמי שלא התפלל כלל דיינינן ליה, ומתפלל שתיים לערב ואף על פי שכבר עבר ר"ח ואינו מזכיר ענין ר"ח בתפלה. ומורי הרב נר"ו היה מסופק בזה, והיה אומר שהנכון לצאת מן הספק שיתפלל אותה לערב בתורת נדבה, ואין צריך לחדש בה דבר כיון שהוא מתפלל אותה על דרך הספק כי שמא הלכה הוא שצריך לחזור ולהתפלל אותה לחובה ואין לך חידוש גדול מזה", עכ"ל. ואף הרא"ש (פ"ד סי' ב) הביא את דברי רבינו יונה. וכן מובא בתוספות ספרדיות (כו ע"ב ד"ה והיכא, נדפס בקובץ זכור לאברהם תשמ"ט עמ' ט-י).

ב. הבנת הקהלות יעקב בסברות הראשונים והקשיים שבה

ביאור המחלוקת לפי הקהלות יעקב

והקהלות יעקב (ברכות סי' טז) ביאר את נקודת מחלוקתם, שלדעת רבינו יהודה אדם יוצא ידי חובת תפילה גם אם לא הזכיר יעלה ויבוא, אלא שחלה עליו חובת הזכרת ר"ח, והיא אינה יכולה להיעשות בפני עצמה אלא רק כשהיא נאמרת בתוך מסגרת של תפילת שמונה עשרה. ולכן הוא צריך לחזור ולהתפלל, כדי שיהיה לו היכי תימצי לומר יעלה ויבוא. ולכן אין שום טעם לחזור על שמונה עשרה במוצאי ר"ח, כשבכל מקרה הוא כבר לא יוכל לומר יעלה ויבוא. אבל לדעת חכמי פרובינצא, אדם שלא הזכיר יעלה ויבוא לא יצא ידי חובת תפילה כלל, דהתפילה התבטלה כליל, וממילא הוא נחשב כמי שלא התפלל, שדינו הוא שצריך להשלים תפילתו. וכן משמע קצת מדברי הסמ"ג (עשין יט), שהביא את שיטת רבינו יהודה והוסיף וכתב: "ועוד אומר אני שאינו דומה מתפלל שמנה עשרה לשכח ולא

4. ורק כתב ש"אם רוצה לצאת ידי ספק, יתפלל ערבית שתיים והאחת נדבה".

5. במהד"ק הוא סי' יב.

התפלל כלל", הרי שהבין שההשלמה המדוברת כאן אינה דומה להשלמה של מי שלא התפלל כלל. ובתוספות ספרדיות (שם) הלשון היא: "איכא מאן דאמר דכיון דעיקר האי מילתא משום זכרון ר"ח הוא ולא משום תשלומי תפלה לא שייך בתשלומין, מכיון דעבר יום ר"ח ולא מצי מזכיר של ר"ח". וגם מזה משמע קצת כהבנת הקה"י.

לשיטתו יצא שדעת הרי"ף אינה זהה לדעת חכמי פרובינצא

ובהמשך דברי התוס' הם כתבו וז"ל: "ומיהו ברב אלפס לא משמע כן, דאפילו היכא דאינו מרויח כלום מצריך להתפלל פעם אחרת". וציטטו שם את דעת הרי"ף הנ"ל שפוסק שאם אדם לא הבדיל בתפילה הראשונה אלא בשניה, הוא צריך לחזור שוב ולהתפלל, כיון שבזה גילה דעתו שהתפילה השניה היתה העיקרית, והראשונה היתה של תשלומין, ואין מתפללין תפילה ראשונה כתשלומין, ולכן צריך להתפלל תפילה שלישית. וסיימו התוס': "אלמא דמצריך להתפלל זימנא אחריתי אע"ג שלא יחזור ויתפלל פעם שניה יותר מבראשונה", עכ"ל. ולדעת הקהלות יעקב צריך לומר שדברי הרי"ף אינם עולים בקנה אחד לא עם חכמי פרובינצא ולא עם רבינו יהודה, והוא חולק רשות לעצמו. והיינו משום שלדעת הקהלות יעקב חידושו של רבינו יהודה הוא רק בעניין השמטת יעלה ויבוא ואי פגיעתה בתפילה עצמה. ורק על זה פליגי חכמי פרובינצא, וסבירא להו שהשמטת יעלה ויבוא פוגעת בתפילה עצמה והאדם נחשב כמי שלא התפלל כלל. אבל אם אין פגיעה בתפילה עצמה, מודים חכמי פרובינצא שאינו חוזר. וממה נפשך דעתם זו אינה מתאימה לדברי הרי"ף, שהרי התשלומין של התשלומין במוצאי שבת הם בודאי ממש אותה תפילה כמו התפילה הקודמת. ואם נאמר שעצם העובדה שתפילת התשלומין הוקדמה לתפילת החובה היא גופה פגיעה מהותית בתוכנה של התפילה עד כדי כך שלא יוצא ידי חובת תפילה, וזו סברה מיוחדת בהקדמת תפילת תשלומין, לא יהיה מובן מניין שרבינו יהודה חולק על הרי"ף, ומדוע התוס' הביאו את דברי הרי"ף כסתירה לדעתו של רבינו יהודה. לעולם אימא לך שהרי"ף מסכים עקרונית עם רבינו יהודה, ובאמת השמטת יעלה ויבוא אינה פוגעת בתפילה במהותה, ושאינה הקדמת תפילת תשלומין לתפילת החובה שהיא פוגעת מהותית בתפילת החובה ולא יוצא ידי חובת תפילה, ולכן צריך לחזור ולהתפלל שוב.

ואם הקדמת תפילת תשלומין לתפילת חובה אינה פוגעת מהותית בתפילה, ולכן נוצרת מציאות דומה לשכחת יעלה ויבוא, ולכן פסיקת הרי"ף שחוזר ומתפלל

שוב מלמדת שהוא חולק על רבינו יהודה, אזי מיניה וביה יש ללמוד שהוא גם חולק על חכמי פרובינצא. דלשיטתם כשלא נפגעת התפילה עצמה, אין לחזור ולהתפלל שוב, ולפי הר"ף אפילו כשלא נפגעת התפילה עצמה צריך לחזור ולהתפלל. ולא ברור מדוע לאפוי פלוגתא בין הר"ף לחכמי פרובינצא. ומדוע לחדש בדעת הר"ף שחוזר אף כשאין פגיעה מהותית בתפילה ולמעשה יצא ידי חובה וגם אין חידוש בתפילה החדשה שיתפלל.

הקושי בהבנתו לפי מה שהתבאר בדעת הר"ף

ואולם לפי מה שהתבאר לעיל בדעת הר"ף נראה שאליבא דאמת אין אפשרות לומר בדעתו שבהקדמת התשלומין לחובה אין פגיעה מהותית בתפילה. והיינו משום שמבואר בדברי הר"ף שכאשר אדם מתפלל תפילת תשלומין במקום להתפלל תפילת חובה, הוא נחשב כמי שלא התפלל כלל, וכלשון הר"ף: "שניה עלתה לו, ראשונה לא עלתה לו". ולכן הוא צריך לחזור ולהתפלל. ואילו בהשמטת אִזְכוּר ייתכן שאינו חוזר. ולכן נראה שאם גם התוספות הבינו כך בדעת הר"ף, ובכל זאת הם השוו בין השלמת יעלה ויבוא ובין השלמת תפילת חובה ותשלומין, והבינו שהר"ף חלוק על דבריהם, על כרחנו שהשמטת יעלה ויבוא נחשבה בעיניהם כפגיעה מהותית בתפילה לא פחות מהקדמת תשלומין, והם הבינו שאעפ"כ לדעת רבינו יהודה אין תשלומין במקרה כזה. ואם כך, לכאורה הדבר אינו עולה בקנה אחד עם הבנת הקה"י, שטען שהסיבה שלפי התוס' אין צורך להשלים את התפילה היא שהשמטת יעלה ויבוא אינה פוגעת פגיעה מהותית בתפילה.

סתירה בדברי הרא"ש

ובהמשך דבריו הקשה הקה"י סתירה בדברי הרא"ש. בר"ה (פ"ד ס"י יד) הביא הרא"ש את מחלוקת הגאונים אם אומרים בתפילת היחיד של מוסף דר"ה שבע ברכות או תשע ברכות. והרמב"ן צידד בדעה שיאמרו שבע ברכות, והש"ך יפטור את כולם בברכות שיוסיף בחזרתו, ועל זה כתב הרא"ש וז"ל: "ולא הבנתי הדברים הללו שנאמרו למשה מסיני, דכיון שתקנו תשע ברכות לאומרן במוסף של ר"ה, היאך יהו הקהל חייבין לומר שבע מהם וידלגו השתים; שתשע של מוסף ראש השנה הן כמו שבע של שבתות וימים טובים, וכמו שאי אפשר לדלג מאותן שבע כך אי אפשר לדלג מן התשע, דברכות מעכבות זו את זו ושליח ציבור פוטר את

הציבור מכולן משום דאוושי, אלא שהציבור מתפללין כדי שיסדיר שליח ציבור את תפילתו. וצריכים להתפלל כולן, דאם התפללו שבע יהו כולן לבטלה כיון שמחסר מן הברכה. ומנהג אבותינו תורה היא ואין לשנות", עכ"ל. ומבואר מדבריו שחיסור של ברכה מסוימת גורם לכל הברכות להיחשב ברכות לבטלה. וטען הקה"י שזה עולה בקנה אחד רק עם דעת חכמי פרובינצא, שאמרו שאם אדם מחסיר יעלה ויבוא זה מבטל את כל התפילה. אבל לפי רבינו יהודה אין מקום לדברי הרא"ש, כיון שאפילו אם אדם מחסיר דבר בתפילה, אין לראות את כל השאר כברכות לבטלה. וכיון שהרא"ש השאיר את המחלוקת בין רבינו יהודה לחכמי פרובינצא כדבר שנשאר בספק, לא היה לו לפסוק בסכינא חריפא בנידון של ר"ה כדעתם של חכמי פרובינצא.

תירוץ הקהלות יעקב

ותירץ הקה"י שיש הבדל בין העדר אזכרה כמו יעלה ויבוא בר"ח, שזה אכן שנוי במחלוקת הראשונים הנ"ל, ובין השמטת ברכות, שזה לא שנוי במחלוקת, וכולי עלמא מודו שהברכות צריכות להיחשב כברכה לבטלה. ולכן אפילו שהרא"ש הסתפק בדבר ביחס ליעלה ויבוא בראש חודש, היה ברור לו שביחס להשמטת זכרונות ושופרות כולם מודים שהברכות הן ברכות לבטלה.

קשה על הסבר הקהלות יעקב מדברי רבינו יהודה והרא"ש

ואולם קשה על הסבר זה מהדיון שהמשיך בו הרא"ש אחרי שהביא את הדעה שאין לחזור ולהתפלל תפילת השלמה במוצאי ר"ח כשלא הזכיר יעלה ויבוא במנחה, דהרא"ש כתב וז"ל: "ולא דמיא להא דאמרין הכא מתפלל במוצאי שבת שתים של חול ויוצא בה בשל שבת, דשאני הכא דאף בשבת ראוי לו להתפלל י"ח, אלא מפני הטורח תיקנו שבע ברכות, הלכך כשלא התפלל במנחה שבע יצא באותן י"ח ברכות שמתפלל במוצ"ש, דאינון נמי שייכי לשבת. והוא הדין נמי אם התפלל במנחה בשבת י"ח ולא הזכיר של שבת, אע"פ שלא יצא באותה תפילה ואם היה נזכר מבעוד יום היה צריך להתפלל ז' ברכות, אפילו הכי לא יתפלל במוצ"ש שתים כיון שהתפלל כבר י"ח ברכות", עכ"ל. והרא"ש אינו מזכיר בדבריו את רבינו יהודה, אבל בתוס' רבינו יהודה (כו ע"ב ד"ה טעה) אכן נראה כדברי הרא"ש הללו, דכתב: "לא יתפלל במוצאי ראש חודש שתים וכו', ונראה הטעם דודאי במוצאי שבת יש לו להתפלל שתים של חול ויוצא בה של שבת משום שלא

הצריכוהו להתפלל י"ח בשבת מפני הטורח", עכ"ל, ומבואר שהנידון של תפילת שבת בחול מובא בהנגדה ישירה למוצאי ראש חודש, והתירוץ שתקנו שבע ברכות מפני הטורח מובא כתירוץ ישיר לסתירה, ולא כפי שהדבר מובא בתוס' שלפנינו וכדלקמן". ולפי הקה"י לכאורה לא היו רבינו יהודה והרא"ש זקוקים להסביר וליישב את הדין דמתפלל במוצאי שבת שתיים לדעת רבינו יהודה, דישנו חילוק ברור בין שני המקרים. דבשלמא בר"ח כששכח יעלה ויבוא, הוא כבר התפלל תפילה מעליא, ורק חסר לו איזכור של יעלה ויבוא. ולכן שפיר שייך לומר שהוא לא ישלים את התפילה לאחר שעבר הר"ח. אבל כשלא התפלל בשבת או כשהתפלל תפילה של חול בשבת, הוא חייב להתפלל תפילה נוספת במוצ"ש, שהרי במקרים אלו לא שייך לומר שהתפילה היתה תפילה מעליא ורק היה חסר בה איזכור כלשהו שלא שייך לאומרו במוצאי שבת. דתפילה כזאת היא פגיעה גמורה במטבע הברכות של שמר"ע שתוקנו לשבת. והוי דומיא דמי שלא אמר ברכות של זכרונות ושופרות בר"ה. והרא"ש כותב להדיא על כך: "אם התפלל במנחה בשבת י"ח ולא הזכיר של שבת אף על פי שלא יצא באותה תפלה ואם היה נזכר מבעוד יום היה צריך להתפלל ז' ברכות אפי' הכי לא יתפלל במוצאי שבת שתים כיון שהתפלל כבר י"ח ברכות", עכ"ל. דהיינו, שאין כאן רק אי הזכרה בעלמא שמצריכה חזרה אלא הוא נחשב כמי שאינו יצא ידי חובה כלל. והרי במקרה כזה, לפי הבנת הקה"י, כל הברכות הן לבטלה, וגם רבינו יהודה אמור להודות שצריך להשלים את התפילה במוצאי השבת. ומה הוקשה לו ובשביל מה היה צריך לתרץ את מה שתירץ.

אפשרות להבין את רבינו יהודה באופן שיתאים לקה"י

והיה מקום לומר שלדעת רבינו יהודה יש שתי אפשרויות שבהן לא שייכת תפילת תשלומין: האחת, כשאדם יצא ידי חובתו אבל הוא צריך להתפלל שוב כדי להשלים את מה שהשמיט בתפילתו, ואין "חידוש" בעצם העובדה שהוא מקיים את חובתו, וגם אין חידוש בעצם מהותה של התפילה. וזו המציאות בר"ח כששכח יעלה ויבוא, שאין "חידוש" בעצם העובדה שמקיים את חובתו, כיון שקיים את חובת התפילה גם קודם לכן (כשיטת הקה"י). וגם אין חידוש בעצם מהותה של התפילה, כיון שהוא חוזר על אותה תפילה שהתפלל קודם לכן, ואינו מוסיף עכשיו יעלה ויבוא. ומכיון שכך, אין סיבה שיתפלל. והשניה, שהוא עדיין לא יצא ידי חובתו, ויש "חידוש" בעצם העובדה שמקיים את חובתו, אלא שהתפילה שבא להתפלל אינה משלימה את החיסרון שהיה קודם לכן, כיון שהיא שונה במהותה

מאותה תפילה שהחסיר. וזו המציאות במוצאי שבת, כששכח תפילת מנחה של שבת. ולפי זה עדיין יש מקום לקיים את הבנת הקה"י, ואעפ"כ להבין את קושיית רבינו יהודה על עצמו, דלכאורה לפי זה לא היה מקום להתפלל תפילת תשלומין במוצאי שבת.

דחיית האפשרות

ואולם נראה שאי אפשר לומר כן. שהרי הקושיה הזאת היא בדווקא אליבא דרבינו יהודה, וכדחזינן שהוא דווקא זה שמקשה את הקושיה הזאת על עצמו, ושאלה זו לא עומדת בפני עצמה, ואין היא קיימת אליבא דחכמי פרובינצא. ואם הדברים הנ"ל היו נכונים, לא היה מקום לתלות את הקושיה הזאת דווקא בדעת רבינו יהודה, שהרי גם לפי חכמי פרובינצא היה מקום להקשות מדוע הוא משלים תפילה בכה"ג. שהרי גם הם משתווים לרבינו יהודה בזה שהם סבורים שהוא לא יוצא ידי חובתו, ובתפילת ההשלמה הוא משלים את חוק חיובו. והסברה שזו תפילה שאינה מהווה השלמה למה שנאמר קודם לכן יכולה להיות מתאימה גם לשיטתם. ואין היא נובעת מגישתו העקרונית של רבינו יהודה.

וכשהביא הרא"ש את דעת חכמי פרובינצא הוא סיים בשמם: "וצריך להתפלל שתים לערב אע"פ שאין מזכיר של ר"ח או של שבת". ומוכח מזה שלדעת חכמי פרובינצא ר"ח ושבת דינם שווה ועניינם שווה. ואותה סיבה שמועילה להשלמת ר"ח, היא זו שמועילה להשלמת שבת. ואין חכמי פרובינצא נצרכים לסברה שתפילת מוצאי שבת שווה במהותה לתפילת שבת ושתפילת שבת היתה במקורה צריכה להיות י"ח ברכות וכו'. וע"כ דהיינו כנ"ל, שלשיטתם הקושיה אינה קשה, כיון שהם סבורים שהשלמת החובה מצד עצמה היא המצדיקה דין תשלומים, בניגוד לרבינו יהודה וכנ"ל.

הערות נוספות על דברי הקה"י

ומלבד זה יש להעיר עוד שלפי הבנת הקה"י בדעת רבינו יהודה, כל מה שחסר זה רק האיזכור ולא התפילה עצמה, והתפילה היא רק היכי תימצי לאזכרה. וזו הסיבה המרכזית לכך שלא מתקיים כאן דין תשלומין. ולכאורה הדבר חסר מן הספר. והיה על הראשונים לומר זאת להדיא. ויתירה מזו, אם כל משמעותה ותפקידה וצידוקה של התפילה רק באיזכור שבה, אז לא נכון לומר שהוא "לא מרויח כלום" אם יתפלל ש"הרי לא יזכיר". דהא הבעיה אינה מסתכמת בכך שהוא

“לא מרויח”, אלא זו תפילת שווא שאין שום צידוק לקיומה. ועוד יש להעיר שלפי הקה"י יוצא שכאשר אדם השמיט הזכרה המעכבת, כגון יעלה ויבוא, כל תפילת התשלומין לא באה אלא בשביל האזכרה. ואף שיצא ידי חובה, עליו להתפלל תפילה שלמה רק בשביל האזכרה. וזה לכאורה דוחק, שהאזכרה עיקר והתפילה כולה נטפלת לה. ומסיבה נוספת הדבר קצת פחות מרווח, דמצינו שאפשר להשלים שאלת גשמים לאו דווקא באותה ברכה, אלא גם בשומע תפילה, וכדלקמן (סי' ז). ולפי השו"ע (סי' קיז ס"ה) אפשר להשלימה בין שומע תפילה לרצה. והמג"א (שם סק"ה) נקט שאפשר להשלימה גם בין ברכת השנים לתקע בשופר. ומכיון שכך, אזי היה אפשר כבר להשלים את האזכרה בתפילת ערבית שבכל מקרה תתקיים. ולמה צריך ליצור כאן תפילה חדשה רק בשביל לאפשר את האיזכור הזה.

ג. ביאור מחלוקת רבינו יהודה וחכמי פרובינצא לפי הרא"ש ולפי התוס'

המחלוקת היא אם תשלומין היא השלמה של חובת התפילה או של מה שחיסר בתפילה עצמה

ונראה שהרא"ש הבין שרבינו יהודה וחכמי פרובינצא נחלקו בשאלה אחרת: האם דין תשלומין הוא דין של השלמת חובת התפילה או שהוא דין של השלמת מה שחיסר בתפילה עצמה. דהיינו, האם הצורך להשלים נובע מזה שחל על האדם חיוב והוא לא השלים את חוק חיובו, ולכן נותנים לו אפשרות להשלים את חיובו בתפילה שלאחריה, או שהצורך להשלים נובע מזה שבפועל הוא החסיר תפילה מסוימת או חלק ממנה, והוא צריך להשלים את מה שהחסיר. ואם הוא לא יוכל להשלים בפועל את מה שהחסיר, אין לו דין תשלומים, אפילו שבפועל יצא שהוא לא משלים את החובה שהיה חייב בה בזמן התפילה הראשונה.

הרא"ש הבין שרבינו יהודה למד כאפשרות השניה. ולכן לפי שיטתו לא משלים במוצאי ראש חודש. דאפילו שלא קיים את החובה שהיתה לו להתפלל את התפילה הראשונה כדבעי, ולא יצא ידי חובה, בכל זאת אין לו להתפלל תשלומין, כי את התפילה עצמה שלא התפלל כדבעי, הוא כבר אינו יכול להשלים. וכדי שיחול דין של תפילת תשלומין צריך שתפילת התשלומין אכן תשלים את מה

שחיסר בתפילה המקורית. ועצם זה שאדם בא להשלים חובה שלא השלים אותה קודם לכן, אינו מהווה השלמה של מה שחיסר. ולכן הוקשה לו מדוע בכל זאת יש דין תשלומין בתפילת שבת ששכח אותה. שהרי גם כאן הוא לא יכול להשלים במוצאי שבת את מה שהחסיר, דתפילת חול שונה במהותה מתפילת שבת. והעובדה שהוא עכ"פ ישלים בכך את חובתו שנחסרה אינה אמורה לגרום לכך שיתפלל תפילת תשלומין, דעצם ההשלמה של החוב לא מהווה תיקון המצדיק תפילת תשלומין, וכנ"ל. ואפילו כשלא התפלל כלל מנחה של שבת, ויש חידוש משמעותי בכך שיתפלל תפילת תשלומין, זה לא היה מועיל אלמלא השייכות של תפילת חול גם לשבת עצמה.⁶ ולכן הוא הוצרך להגיע לתירוץ שתפילת החול במוצאי שבת מהווה השלמה לתפילת השבת, דתפילת השבת היתה אמורה להיות חול אלא שלא הטריחוהו בכך.

ואולם חכמי פרובינצא הבינו כאפשרות הראשונה. ולכן לשיטתם האדם צריך להשלים בכל מקרה שבו לא יצא ידי חובה קודם לכן. ולא איכפת להם מה תוכנה של התפילה שהחסיר או טעה בה, ומה תוכנה של התפילה שאותה הוא בא להשלים. ולכן בין בראש חודש ובין בשבת, אם אדם שכח או טעה בתפילה, באופן כזה שלא יצא בה ידי חובה, הוא צריך להשלימה במוצאי ראש חודש או במוצאי שבת, מבלי קשר לשאלה מה יהיה תוכן התפילה שהוא בא להשלים.

גם רבינו יהודה מודה שללא יעלה ויבוא לא יוצאים ידי חובת תפילה

ולפי זה ניתן לומר שרבינו יהודה מודה לזה שבתפילת ראש חודש ללא יעלה ויבוא לא יוצאים אפילו ידי חובת תפילה, ולא רק שלא יוצאים ידי חובת הזכרה כפי שהבין הקה"י. ואעפ"כ לא משלימים את התפילה לאחר הראש חודש, כיון שבתפילה הזאת לא נשלם שום חיסרון שלא היה קודם לכן (ועצם קיום החיוב של האדם אינו נחשב השלמה של חיסרון, כמו שהתבאר לעיל, וכדמוכח מהשלמת תפילת שבת). אמנם אם הוא ישכח תפילה של ראש חודש, הוא יצטרך להשלימה. דאע"פ שגם כאן יהיה חיסרון שהוא לא יוכל להשלים, שהרי גם במקרה זה הוא לא יוכל לומר יעלה ויבוא, בניגוד לתפילה שהחסיר שבה היה צריך לומר יעלה ויבוא, בכל זאת יש במקרה זה דין תשלומין, כיון שסוף סוף התפילה שהוא בא

6. וזאת בשונה מהבנת התוס' לקמן שאם יש בתפילת התשלומין חידוש, די בזה כדי להצדיק תפילת תשלומין. ולשיטת התוס' אין צורך להגיע לזה שאף בשבת ראוי להתפלל שמונה עשרה ברכות.

להשלים ממלאה חיסרון מהותי שהיה קיים קודם לכן (אפילו שהיא לא ממלאה את כל החיסרון). וכן מבואר להדיא בדברי הרא"ש, כפי שהוזכר לעיל, שאף במקרה ש"התפלל במנחה בשבת י"ח ולא הזכיר של שבת, אע"פ שלא יצא באותה תפילה ואם היה נזכר מבעוד יום היה צריך להתפלל ז' ברכות, אפילו הכי לא יתפלל במוצ"ש שתיים כיון שהתפלל כבר י"ח ברכות", הרי להדיא שסברת רבינו יהודה אינה תלויה בכך שהאדם יצא ידי חובת תפילה.

ולפי זה יש מקום לומר, אפילו אליבא דרבינו יהודה, שאם אדם יודע שהוא לא יוכל לומר יעלה ויבוא בתפילה (וכגון שהוא אינו יודע את נוסח יעלה ויבוא בעל פה), שלא יתפלל כלל, כיון שהוא לא יצא בה ידי חובה, וברכותיו עשויות להיות ברכות לבטלה. ואין זה סותר לכך שאין דין תשלומין לתפילה כזאת. דדין ברכה לבטלה אמור על כל מי שמברך ברכה שהוא לא יוצא בה ידי חובה.

ביאור לשונות הרא"ש

ונראה שמה שכתב הרא"ש: "למה יחזור ויתפלל י"ח כיון שכבר התפלל אותה", כוונתו היתה לומר שאם הוא לא היה מתפלל קודם לכן, היה מוטל עליו להשלים תפילה שלמה, ואז היה ברור שיש לו לחזור על התפילה, אפילו שהשלמה של מה שהוא החסיר לא תהיה שלמה, וכנ"ל. ואולם בגלל שהוא "כבר התפלל אותה" ממילא אין סיבה שהוא יחזור ויתפלל שוב י"ח אלא אם כן הוא היה משלים את החיסרון של מה שלא אמר יעלה ויבוא⁷. וכן נראה דמה שכתב הרא"ש בדעתם של חכמי פרובינצא "הוה ליה כאילו לא התפלל", כוונתו לקבוע שאי קיום חובת תפילה נחשב כגורם מצדיק מצד עצמו להתפלל תפילת תשלומין, כמו שברור הדבר שצריך להתפלל תפילת תשלומין כשהוא לא התפלל כלל⁸.

התוס' חולקים על הרא"ש בהבנת דברי רבינו יהודה

והנה, הדברים הללו אמורים בדברי הרא"ש, והם גם מתאימים יותר לדבריו המקוריים רבינו יהודה המובאים בתוספותיו הנ"ל (כו ע"ב ד"ה טעה). אבל בתוס' התוס' חולקים על הרא"ש בהבנת דברי רבינו יהודה.

7. ובשונה מהבנת הקה"י שכוונת רבינו יהודה לומר שאין צורך להתפלל תשלומין מכיון שכבר יצא ידי חובת תפילה ועליו להשלים רק את האזכרה.

8. ובשונה מהבנת הקה"י שחכמי פרובינצא חלקו על רבינו יהודה בעצם קביעתם שלא יצא ידי חובה.

שלפנינו (ד"ה טעה) הובאו הדברים בנוסח ובמבנה שונים במקצת. וז"ל: "כתב רבינו יהודה: אם טעה ולא הזכיר ר"ח במנחה לא יתפלל עוד בלילה, דלמה יתפלל עוד, הרי כבר התפלל כל תפלת המנחה מבעוד יום לבד ר"ח שלא הזכיר, אם כן אין מרויח כלום אם יחזור ויתפלל במוצאי ר"ח: הרי לא יזכיר עוד תפלת ר"ח, וי"ח כבר התפלל. ולא דמי להא דאמר הכא טעה ולא התפלל מנחה בשבת דמתפלל ערבית בחול שתיים, פירוש של חול, משום שלא התפלל כלל, אם כן ירויח תפלת י"ח כשמתפלל במוצאי שבת אע"פ שלא יזכיר של שבת. ואם תאמר: והלא הוא מתפלל יותר ממה שהוא חייב להתפלל, שלא היה לו להתפלל כי אם ז' ברכות והוא מתפלל י"ח. בכך אין לחוש, שגם בשבת היה דין שיתפלל כל י"ח, רק שלא הצריכוהו מפני הטורח; נמצא שמרויח כל תפלתו. אבל כשטעה ולא הזכיר של ר"ח, כבר התפלל, אם כן לא ירויח כלום אם יתפלל במוצאי ר"ח. (דהא) [וה"ה] נמי אם התפלל במנחה בשבת י"ח שלמות ולא הזכיר של שבת, נראה דלמוצאי שבת לא יתפלל שתיים, דכבר התפלל י"ח ברכות, עכ"ל. ומבואר בדבריהם שבשונה מתוס' רבינו יהודה ומהרא"ש, הם ראו בהשלמת תפילת חול של מוצאי שבת מקרה שביסודו אינו סותר לכלל שאמרו קודם לכן. ורק כדי לענות על כך שיוצא שהאדם מתפלל יותר ממה שהיה חייב להתפלל, הם הביאו את הטענה שהתפילה בשבת היתה גם היא אמורה להיות כמו תפילה של חול, ולכן אין הוא מוסיף בכדי. והם התקשו דווקא מהשלמת תפילת של שבת במוצאי שבת, שאז האדם מוסיף ומתפלל יותר מחובתו, אך לא הוקשה להם מהדין שמי שהחסיר תפילה בערב שבת מתפלל שתיים של שבת (כו ע"ב).

שתי הבנות אפשריות בדעת התוס'

ומזה יש להסיק שלהבנת התוס' בדעת רבינו יהודה יש צידוק וחיוב להתפלל תפילת תשלומין כאשר יש בתפילת התשלומין רווח וחידוש על פני התפילה הראשונה, ומעין הדין שצריך לחדש בתפילת נדבה. ולכן אם גם בתפילת התשלומין האדם לא יאמר יעלה ויבוא, אין בה עניין. ולפי זה מובן היטב מדוע הבינו התוס' שהר"ף חלוק על כך, דהא גם בנידון של הר"ף אין בתפילת התשלומין שום רווח וחידוש על פני התפילה הראשונה, ובכל זאת אומר הר"ף שיש לחזור ולהתפלל.

וניתן לומר בדעתם הסבר אחר, שכאשר אדם לא אמר יעלה ויבוא, הוא יצא ידי חובת ברכות אבל הוא לא יצא ידי חובת תפילה. דכפי שהתבאר (עמ' שמ), יש

בברכות התפילה שני דינים: האחד דין הברכות שבתפילה, והשני דין חובת התפילה. וכאשר אדם לא אמר יעלה ויבוא, הוא לא יצא ידי חובת תפילה אבל הוא יצא ידי חובת ברכות. והתוס' מבינים שהשלמת חובת תפילה אינה מצדיקה תפילת תשלומין. אבל כאשר לא קיים אפילו את חובת הברכות, יש מקום לתפילת תשלומין; דאע"פ שזו תהיה תפילה שונה מהתפילה שאותה היא באה להשלים, בכל זאת הוא משלים בזה את חובת הברכות שלא קוימה קודם לכן. ואמנם יוצא שהוא מברך הרבה ברכות שלא היו אמורות להיאמר קודם לכן אם היה מתפלל מנחה של שבת בזמנה, וזו באמת היתה קושיית התוס', והתירוץ שלהם היה שבעצם הברכות הנוספות היו גם הן אמורות להיאמר קודם לכן אלמלא לא רצו להטריחו. אבל כאשר כבר יצא ידי חובת ברכות, וכגון שהתפלל את כל התפילה ולא אמר יעלה ויבוא, אע"פ שלא יצא ידי חובת תפילה אין צידוק להתפלל תפילת תשלומין, דתפילה זו לא נתקנה בשביל להשלים חובת תפילה לבד, אלא רק בשביל להשלים גם חובת תפילה וגם חובת ברכות. ואת החובה הזאת הוא כבר קיים.

הנפקא מינה בין ההסברים בהבנת דעת הר"ף לפי התוס'

ויש נפקא מינה בין ההסברים בנוגע להבנת דברי הר"ף. מבואר בתוס' שהם ראו בדברי הר"ף סתירה לדעת רבינו יהודה. לפי האפשרות הראשונה יצא שהר"ף הצריך להתפלל תפילה נוספת אף שאין בה חידוש על פני תפילת התשלומין הראשונה, שהוקדמה לחובה. וזה הבסיס להשוואה בין המקרה הזה שדיבר עליו הר"ף ובין המקרה של איזכור יעלה ויבוא בר"ח. ולפי האפשרות השניה יצא שהר"ף ראה את הקדמת התשלומין לתפילת החובה כתפילה שבה הוא יצא ידי חובת הברכות אלא שלא יצא ידי חובת תפילה, והצריך להתפלל תשלומין כדי להשלים גם את חובת התפילה, ולא הסתפק בכך שהאדם יצא ידי חובת הברכות. וזהו הבסיס להשוואה בין השלמה זאת ובין ההשלמה הנדרשת כשהוא לא מזכיר יעלה ויבוא בר"ח⁹.

9. ולפי שתי האפשרויות השוואה בין נידון הר"ף לנידונו מושתתת על ההבנה שאם יתפלל שוב תשלומין, לא תהיה בזה תוספת מספקת על פני תפילת התשלומין שקדמה לחובה, ולכן אין עניין בתפילה הנוספת. ובזה יש ליישב מה שהקשה הב"ח (או"ח סי' רצב אות ג) מנא להו להתוס' שהר"ף פליג על רבינו יהודה, "דילמא לא אמר רב אלפס אלא כשלא התפלל כלל מנחה בשבת, דהשתא הרויח במה שמתפלל שמונה עשרה, אבל בהתפלל שמונה עשרה במנחה בשבת מודה רב אלפס דאין צריך לחזור ולהתפלל במוצאי שבת כיון דאינו מרויח כלום, דכבר התפלל

לשיטת הרא"ש יוצא שאין סתירה בין דברי הר"ף לדברי רבינו יהודה

ואולם הרא"ש הבין כנ"ל שמה שנדרש לפי רבינו יהודה הוא לא חידוש בתפילת התשלומין, אלא השלמה של החיסרון שהיה בתפילה הראשונה. ולשיטתו נראה שאין סתירה בין דברי הר"ף לדברי רבינו יהודה, דהא בנידון הר"ף אמנם לא היה חידוש בתפילת התשלומין השנייה, אך היתה בה השלמה של מה שחסר בתפילה התשלומין הראשונה שהוקדמה לחובה. דהחיסרון הוא הקדמת תשלומין לחובה, והחיסרון הזה מתוקן. ולא דמי למקרה שבו נחלקו רבינו יהודה וחכמי פרובינצא. ובאמת כבר ציינו האחרונים (מהרש"ל בחכמת שלמה ברכות כו ע"ב על תוד"ה טעה, ב"ח אר"ח סי' רצב אות ג) שהרא"ש עצמו (פ"ד סי' ב) הביא להלכה את דברי הר"ף הללו, ולא ראה בהם סתירה להכרעתו כרבינו יהודה.

מוסף יכול להוות תשלומין לשחרית בגלל הזיקה המיוחדת שבין שתי התפילות

ובמקרה שהש"ץ לא הזכיר ר"ח בשחרית, מבואר (ברכות ל' ע"ב) שאינו חוזר, כיון שהוא אמור לחזור ולהזכיר ר"ח בתפילת מוסף. והמשנ"ב (סי' תכב סק"ד) הביא את דעת הכנסת הגדולה (ריש סי' תכב) שגם יחיד שהתפלל מוסף יצא בדיעבד בהזכרה זו. וטען הקה"י (שם ד"ה וחכ"א) שבגמרא עצמה אפשר לומר שזה דין מיוחד בחזרת הש"ץ, שלא מצריכים אותו לחזור שוב בגלל טירחא דציבורא. אבל בדעת הכנה"ג מוכרחים לומר שהוא למד כרבינו יהודה, כי לשיטת חכמי פרובינצא התפילה אינה תפילה כלל, ולא ייתכן שהוא יצא ידי חובה בתפילת מוסף.

אמנם נראה שזו סברה מיוחדת בקשר ובזיקה שבין שחרית למוסף. דזה נראה פשוט שהכנסת הגדולה יודה שאם אדם שכח יעלה ויבוא במנחה, לא תועיל לו תפילת ערבית שבאה לאחר מכן (אפילו אם גם היום השני הוא ראש חודש), או בחול המועד שדין ערבית בו הוא כדין שחרית. ולכאורה צריך להבין מאי שנא. ועל כרחק דהטעם הוא משום שמוסף בא "על עולת התמיד" (במדבר כח, טו), דהיינו כשמו כן הוא שהוא מוסיף על התמיד. וכיון שכך יש יכולת לראות את המוסף כהמשך של השחרית, ודברים שאדם שכח בשחרית יכולים להיות מושלמים במוסף. ולפי זה אין הדבר תלוי במחלוקת רבינו יהודה וחכמי פרובינצא, דזהו דין מסוים בקשר של מוסף ושחרית.

שמונה עשרה, עכ"ל. ויישב זאת לכאורה בדוחק, יעו"ש. ולפי המתבאר נקודת הדמיון היא ביחס בין תפילת התשלומין שקדמה לחובה ובין התפילה שעומדת על הפרק להתפלל כעת, ולכן אין משמעות לכך שלא התפלל כלל מנחה בשבת.

הלכה למעשה

ולהלכה כתב השו"ע (סי' קח סק"א) שבמקרה שלא אמר יעלה ויבוא במנחה של ר"ח, מכיון שיש ספק אם יתפלל תשלומין, אין להתפלל תשלומין אלא להתפלל ולהתנות שאם אינו צריך להתפלל, תהיה זו תפילת נדבה. וכיון שמעיקר הדין אין חיוב לחזור בספק, נראה שבזמננו שמתקשים לכוון, יש לנהוג כך רק אם יודע בעצמו שיתפלל בכוונה, אך אם אינו יודע שיתפלל בכוונה לא יתפלל, וכמו שכתב החיי אדם (כלל כז ס"ז) שהמסופק אם התפלל לא יתנה אם אינו בטוח שיתפלל בכוונה. וכן בשבת שבה אין מתפללים נדבה, לא יתפלל.

ולפי המתבאר יש לדון במקרה שבו אדם התפלל במקום שהיתה בו צואה, שדינו הוא שצריך לחזור, ולא חזר עד שעבר זמנה של אותה תפילה. לפי הקה"י, כולי עלמא מודו שצריך לחזור בתשלומין, כי כאן לא מדובר בהשמטת אזכור אלא בטעות שבודאי גורמת לכך שלא יצא ידי חובה, וגם רבינו יהודה אמור להודות שצריך להשלים. אולם לפי מה שהתבאר, אין הדבר מוסכם. דאמנם לפי האפשרות בהבנת התוס' שמחלוקת רבינו יהודה וחכמי פרובינצא היא אם משלים כשיצא ידי חובת ברכות ולא יצא ידי חובת תפילה, נראה שבמקרה כזה לכו"ע חוזר, דלא יצא לא ידי חובת תפילה ולא ידי חובת ברכות. וכן לפי הרא"ש גם רבינו יהודה יודה שחוזר במקרה זה, כיון שבתפילת התשלומין מושלם מה שהיה חסר בתפילה הראשונה. אולם לפי האפשרות להבין בדעת התוס' שהשאלה היא אם יש כאן חידוש בתפילת התשלומין, יוצא שבמקרה כזה לרבינו יהודה אין צורך להשלים, שהוא לא מחדש דבר. וכמו שבנידון הרי"ף האפשרות שיתפלל תשלומין אחרי תפילת החובה אינה נחשבת חידוש (ולכן הוכיחו התוס' שהרי"ף שאמר לחזור חלוק על רבינו יהודה, וכפי שהתבאר), כך במקרה זה אין חידוש, ואליבא דרבינו יהודה אינו חוזר ומשלים. ומכיון שאין בזה הכרע, יש לנקוט גם בזה כדעת החיי אדם, שלא יתפלל על תנאי שאם אינו חייב מתפלל נדבה אלא אם כן יודע שיכוון בתפילה. ובשבתות אין מתפללים נדבה, לא יתפלל על תנאי גם כשיודע שיכוון.